

УДК 003.349:091.14:930.2(083.81)"13-15"

*Л. А. Гнатенко,
кандидат філологічних наук,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

**ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ КИРИЛИЧНИХ КОДЕКСІВ
XIV – XVI СТ. З КОЛЕКЦІЇ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО
МУЗЕЮ ПРИ КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ
В КАТАЛОЗІ О. ЛЕБЕДЕВА**

Уперше цілісно порушено питання датування О. Лебедєвим давніх писемних пам'яток різних культур і мов з колекції ЦАМ КДА, які не мають точно датованих кодикологічних записів. Наголошується на необхідності критичного перегляду даних, репрезентованих в археографічному каталозі О. Лебедєва (1916). Зазначається, що вченими Інституту рукопису НБУВ здійснене уточнення датування слов'янських кирилических кодексів XIV–XVI ст., на прикладі яких і розглядається дана проблема.

Ключові слова: О. Лебедєв, археографічний каталог, писемна пам'ятка, кодекс, рукопис, дата написання.

Проблема критичного перегляду описів рукописної колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (далі – ЦАМ КДА) з археографічного каталогу О. Лебедєва, зокрема датування рукописів, вже давно потребує вирішення.

Рукописні пам'ятки з колекції колишнього ЦАМ (1872–1923), який знаходився при Київській духовній академії, нині зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) у ф. 301 (про історію надходження колекції до фондів Бібліотеки див.: [1, с. 71–74, 155, 163–164, 182–183 та ін.]).

Для вивчення колекції дослідники користуються друкованими каталогами, укладеними й виданими М. Петровим та О. Лебедєвим ще за часів існування музею. У 70-х роках XIX ст. професором М. Петровим і студентами КДА були досліджені й описані рукописи перших років формування музею; результатом роботи стало видання «Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной

академії» (1875–1879) [2]. Рукописи наступних надходжень були описані О. Лебедєвим. Ученим планувалося видати декілька томів археографічного каталогу «Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академії», проте був опублікований лише перший том, та й той через складні часи вийшов з друкарні без останніх описів та покажчиків (1916) [3]. Відтоді не було здійснено цілісного й сучасного наукового описування всієї рукописної колекції музею, й донині дослідники послуговуються переважно даними описів, укладених згідно з науковими засадами кінця ХІХ – початку ХХ ст. Тільки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. ученими ІР НБУВ було проведено уточнення датування частини рукописів з колекції ЦАМ і, безпосередньо, О. Лебедєва, – при укладанні каталогу грецьких рукописів ІІІ–ХХ ст. Є. Чернухіним (див., напр., за каталогом ученого № 57–№ 411Л, № 67–№ 79Л; № 104–№ 141Л; № 111–№ 140Л; № 112–№ 81 Л) [4] та каталогу слов'янських кирилических рукописних книг ХІV–ХVІ ст. – Л. Гнатенко, О. Івановою [5, 6, 7].

Проведені дослідження і наукове переописування кодексів, зокрема кирилических ХІV–ХVІ ст., засвідчили, що описи каталогів М. Петрова й О. Лебедєва потребують ґрунтовного критичного перегляду й опрацювання на сучасних наукових засадах.

Одним із основних завдань при науковому описуванні рукописних пам'яток є підтвердження часу написання датованих і встановлення часу написання для недатованих рукописів. Точна («пряма») дата написання рукопису подається в описі за його датуючими записами, «непряма» – за матеріалом письма, філігранями, письмом, орфографією, оздобленням, кодикологічними та іншими записами й ознаками.

Спробуємо, згідно з даними сучасних археографічних описів кирилических кодексів ХІV–ХVІ ст. ІР, розглянути проблему встановлення О. Лебедєвим більш точного часу написання недатованих рукописних кодексів з колекції ЦАМ КДА. Каталог ученого послідовно репрезентує два підходи до датування кодексів і проставлення дати в опису: перший – встановлення більш точної дати написання, якщо це можливо зробити за водяними знаками та кодикологічними записами, з вказівкою на роки в межах одного чи двох десятиліть (напр.: 1540-ві роки); другий – зазначення більш широких хронологічних рамок, при можливості аналізуючи водяні знаки, вказуючи

частини століть або взагалі століття (напр., половина XV ст.; XVI ст.). При описуванні кириличних рукописів О. Лебедев спирався на водяні знаки датованих рукописів, поданих у філігранологічних альбомах К. Тромоніна (1844) [8] та М. Лихачова (1891, 1899) [9, 10]. Для даної статті нами використані філігранологічні альбоми С. Бріке (1923) [11], М. Лихачова, упорядкований В. Загребіним (1982) [12], В. Мошина і С. Траліча (1957) [13].

До каталогу XIV ст. IP вміщено, відповідно до нумерації каталогу О. Лебедева, чотири рукописи – № 28 Л (12) (тут і далі, вказується номер археографічного опису за згаданими сучасними науковими хронологічними каталогами XIV, XV та XVI ст.), 29 Л (15), 31 Л (10), 53 Л (1) [6].

О. Лебедев тільки для Євангелія тетр (№ 28) навів більш точну дату написання – 1370–80-ті роки [3, с. 7], для решти пам'яток – тільки століття. У середині XX ст. Євангеліє тетр описував М. Геппенер, який перший звернув увагу на датування рукописів, здійснене О. Лебедевим, і передатував кодекс кінцем XIV – початком XV ст., вказуючи в описі, що «письмо рукопису – невеликий, упевнений південнослов'янський півустав, типовий не тільки деякою розмашистістю почерку з непрямыми вертикальними лініями, великою кількістю надрядкових знаків і титл, а й окремими накресленнями [букв]... У дрібному письмі передмов і змісті у півуставі переписувача з'являються окремі елементи південнослов'янського скоропису. Арк. 159 – вставний, іншим почерком, ближчим до скоропису (Папір: Лихачев, Палеогр. знач..., №202, 1380 р.). Датування Лебедева (70–80-і роки XIV ст.) основане, очевидно, на водяних знаках паперу (правда, схожі варіанти знака зустрічаються й пізніше), за письмом же рукопис скоріше можна віднести до середньоболгарських рукописів початку XV ст.» [14, с. 88, № 28]. Проте, за нашими спостереженнями, на папері рукопису наявні численні філіграні, які дають хронологічні рамки – 60–70-ті роки XIV ст.: *Грифон*, арк. 6–12, 17–18, 33–43 та ін. – водяний знак, схожий (далі – сх.) до рисунка у філігранологічному альбомі Бріке, № 7448 (1356 р., 1359 р., 1360 р.), сх. Лихачов, № 717 (1365–1370 рр.), сх. Мошин, Траліч, № 4557 (1366 р.). *Літера «P»*, арк. 13, 19–28, 46–52 та ін., – тотожний (далі – тот.) Мошин, Траліч, № 5448 (1373 р.), сх. Бріке, № 8459 (1370 р., 1371 р., 1374–1395 рр.). *Лев*, двох варіантів: а) арк. 53–59 та б) арк. 91, – сх. Бріке, № 10 485 (1371 р., 1372 р., 1374–1376 рр.), сх. Лиха-

чов, № 713 (1365–1370 pp.), сх. Мошин, Траліч, № 6170 (1374 p.). *Квітка*, арк. 95, 97, 114, 121 та ін., двох варіантів: а) напр., арк. 127, – сх. Бріке, № 7398 (1363 p.), сх. Мошин, Траліч, № 4192 (1363 p.); б) напр., арк. 114, – сх. Бріке, № 7397 (1361 p.). Хронологічні рамки написання кодексу можна обмежити початком 70-х років XIV ст., оскільки пам'ятка є типовим зразком тирновської рукописної школи до реформи болгарської писемності 1375 p., і в її письмі ще немає або тільки намітилися ті орфограми, які будуть офіційно закріплені Євфимієм Тирновським, що й засвідчило проведене нами графіко-орфографічне дослідження письма [6, с. 56–58].

До каталогу XV ст. IP включено, відповідно до нумерації каталогу О. Лебедева, вісім рукописів – № 9 Л (43), 33 Л (5), 132 Л (51), 137 Л (50), 162 Л (14), 223 Л (8), 375 Л (15), 415 Л (55) [5].

До свого каталогу О. Лебедєвим з точними датами було вміщено рукописи під № 9 (1437 p.) та № 415 (1489 p.), для № 223 проставлено 1500-ті роки, інші мають вказівку на століття. Серед них тільки Псалтир під № 9, писаний на пергамені, має кодикологічний датуючий запис 1437 p., який не викликає сумніву.

Під назвою «Четья украинская 1489 г.» О. Лебедєвим описано кодекс, який складається з Торжественника мінейного та Златоуста п'ятдесятого, об'єднаних оправою в одну книгу. В описі Лебедева не зазначено, що пам'ятка складається з двох частин, проте постатейно подано її зміст [3, с. 161–167]. Наприкінці Торжественника на арк. 286 зв. знаходиться кодикологічний датуючий запис 1489 p., зроблений основним писцем, поповичем Березкою з Новагородка Литовського, сином литовського попа Семиона Долбнича. Датуючий запис 1489 p. відноситься тільки до Торжественника мінейного, названого писцем Березкою «Четья» [15, с. 279]. О. Лебедев вказав, без посилання на філігранологічний альбом, тільки філігрань *голова бика з хрестом і змією*, інші філіграні рукопису вченим не були досліджені: *Голова бика, між рогами хрест, обвитий змією*, арк. 1–141, 149–226, – сх. Бріке, № 15 384 (1483 p.). *Голова бика, між рогами вісь з квіткою, під головою хрест*, арк. 144–148, 230–258, 268, 277–281, – сх. Бріке, № 14 829 (1461–1476 pp.); сх. Лихачов, № 1048 (1462 p.). *Голова бика, між рогами вісь з квіткою, під головою вісь з трикутником*, арк. 260–266, 269–272, 282–285, – сх. Бріке, № 14 883 (1476–1481 pp.); сх. Лихачов, № 2704, № 2707 (80-ті роки XV ст.). *Голова бика, між рогами вісь з квіткою, посередині осі корона*,

арк. 288 – 374, – сх. Бріке, № 14 576 (1474–1477 pp.); сх. Лихачов, №2685 (ост. чв. XV ст.). Проведений нами аналіз усіх водяних знаків кодексу підтвердив датування Торжественника 1489 р. та засвідчив, що Златоуст п'ятдесятний також був переписаний в той же час, що підтверджує й проведене нами графіко-орфографічне дослідження пам'ятки [16].

Учительне Євангеліє під № 223 було описане археографом під заголовком «Поучения избранные от Св. Евангелия и от многих божественных писаний, переписываемых патриарху Филофею», датою написання значився 1500 р. [3, с. 85]. Під датою 1500 р. кодекс був включений в 1986 р. до «Предварительного списка славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР» [17, с. 81, № 348], і тільки в доповненні до цього списку 1993 р. датою написання рукопису вказано кінець XV – початок XVI ст. [18, с. 55, № 348]. У кодексі немає дати його написання, найбільш ранній власницький запис відноситься до 80-х років XVII ст. (арк. 343 зв.–344). Вказуючи час написання рукопису, О. Лебедев подає посилання на філігрань «тіара з монограмою», що і в альбомі Лихачова, Палеогр. знач., № 1278. Проведене нами описування кодексу підтвердило датування кодексу кінцем XV – початком XVI ст., подане в «Дополнениях к Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в. ...». Зокрема, було виявлено такі філіграні: *Голова бика, між рогами хрест, обвитий змією / монограма «З»*, арк. 1–162, 197–198, 215–221, 225–327, 332–345, двох варіантів: а) *голова змії, повернута до монограми*, напр., арк. 97, – сх. Лихачов, № 3911 (1496 р.); б) *голова змії, повернута від монограми*, напр., арк. 106, – тот. Бріке, № 15 391 (1496–1499 pp.). Корона, арк. 165–195, 200–212, 222, 328–329, двох варіантів: а) *з монограмою «З»*, напр., арк. 328, – тот. Бріке, № 4911 (1492, 1495–1502 pp.); б) *без монограми*, напр., арк. 200, – тот. Бріке, № 4909 (1493–1500 pp.) [5, с. 43–45, № 8]. Датування рукопису підтверджується також графіко-орфографічними особливостями півуставного письма.

До каталогу XVI ст. ІР включено, відповідно до нумерації каталогу О. Лебедева, 36 рукописів: № 10Л (191), 30Л (25), 31Л (II) (1), 32Л (27), № 33Л (20), 34Л (37), 35Л (38), 36Л (36), 37 Л (28), 38Л (44), 39Л (69), 40 Л (47), 41Л (72), 43Л (70), 44Л (41), 45Л (48), 46Л (49), 54Л (8), 55Л (3), 56Л (6), 57Л (4), 58Л (14), 66Л (204), 73Л (259), 74Л (262), 75Л (261), 118Л (160), 125Л (133), 126Л (145), 133Л (225), 143Л (243), 144Л (244),

174Л (220), 193Л (248), 194Л (255), 223Л (81) [7]. Шість рукописів мають точну дату написання: № 39Л (69 – 1570 р.), 43Л (70 – 1576 р.), 75Л (261 – 1575 р.), 133Л (225 – 1522 р.), 144Л (244 – 1593 р.), 193Л (248 – 1515 р.), три передатовано кінцем XV – початком XVI ст.: № 30Л, 33Л, 223Л.

Серед рукописів із більш точним датуванням, поданим О. Лебедевим, можна виділити, зокрема, два Євангелія тетр – № 34 Л та 40 Л, описані О. Івановою [7, 94–95, № 37, с. 119–121, № 47]. Перший, який проходить у каталозі Лебедева як рукопис 1530-х років, ученою датується 40-ми роками XVI ст., подаються філіграні: *Герб Сокира* (арк. 141) – сх. Бріке № 1863 (1541 р.); *Лілія на гербовому щиті* (арк. 3) – под. Лихачев № 1691 (1542 р.). У рукописі наявний і вкладний запис 1568 р. до храму Св. Миколая. Часом написання другого кодексу Лебедев уважав 1560-ті роки. У каталозі XVI ст. О. Івановою вказуються 50-ті роки XVI ст. і водяний знак *Сфера* (арк. 23/26) – сх. Бріке № 14 тис. (1553 р.).

Важливість порушеного питання підтверджує порівняльна таблиця датування кириличних кодексів XIV–XVI ст. із колекції ЦАМ КДА, наведеного в каталозі О. Лебедева (I), та датування, обґрунтованого в хронологічних каталогах, укладених науковцями ІР НБУВ (II).

Порівняльна таблиця датування
кириличних кодексів XIV–XVI ст. із колекції ЦАМ КДА,
здійсненого О. Лебедевим (I)
та науковцями ІР НБУВ (II)

П/№ Л.	I	II
9	1436 р.	1436 р.
10	XVI ст.	20–30-ті роки XVI ст.
28	1370–80 рр.	60-ті – початок 70-х років XIV ст.
29	XIV ст.	Третя чверть XIV ст.
30	Половина XV ст.	90-ті роки XV–10-ті роки XVI ст.
31 (I, II)	XV ст.	I: 40–50-ті роки XIV ст. II: Початок XVI ст.

32	Кінець XV ст.– 1510 рр.	20–30-ті роки XVI ст.
33	Початок XVI ст.	Кінець XV – початок XVI ст.
34	1530 рр.	40-ві роки XVI ст.
35	1540 рр.	40-ві роки XVI ст.
36	1546 р.	1547 р.
37	Перша половина XVI ст.	20–30-ті роки XVI ст.
38	Перша половина XVI ст.	Середина XVI ст. [до 1552 р.]
39	1570 р.	1570 р.
40	1560 рр.	50-ті роки XVI ст.
41	1560–570 рр.	70-ті роки XVI ст.
43	1576 р.	1576 р.
44	1411 р., у копії XVI ст.	40–50-ті роки XVI ст.
45	XVI ст.	50-ті роки XVI ст.
46	90-ті рр. XVI – початок XVII ст.	50-ті роки XVI ст.
53	XIII–XIV ст.	10–20-ті роки XIV ст.
54	XV ст.	50-60-ті роки XVI ст.
55	1540 рр.	30–40-ві роки XVI ст. Кінець XVI ст.
56	1550 рр.	50-ті роки XVI ст.
57	Друга половина XVI ст.	Кінець 30-х – початок 40-х років XVI ст.
58	XVI ст.	Кінець 60-х – 70-ті роки XVI ст.
66	1540 рр.	50–60-ті роки XVI ст.
73	1520 рр.	Початок XVI ст.
74	1550 рр.	Середина XVI ст.

75	1575 р.	1575 р.
118	1540 рр.	30–40-ві роки XVI ст.
125	1530 рр.	30–40-ві роки XVI ст.
126	XVI ст.	Третя чверть XVI ст.
132	XV–XVI ст.	60–70-ті роки XV ст.
133	1522 р.	1522 р.
137	XVI–XVII ст.	Друга чверть XV ст.
143	1570 рр.	70–80-ті роки XVI ст. 30–40-ві роки XVII ст.
144	1593 р.	1593 р.
162	XV–XVI ст.	Третя чверть XV ст.
174	1550 рр.	40–50-ті роки XVI ст.
193	1515 р.	1515 р.
194	Початок XVI ст.	Кінець XVI ст.
223	1500 рр.	Кінець XV – початок XVI ст.
375	XV ст.	Перша половина XV ст.
415	1489 р.	Остання чверть XV ст. (1489 р.)

Отже, на сьогодні вже уточнено датування й проведено опис слов'янських кириличних рукописів XIV–XVI ст. з колекції ЦАМ КДА, поданих в археографічному каталозі О. Лебедева. Рукописи наступних століть ще потребують наукового опрацювання.

Список використаних джерел

1. Дубровіна Л. А. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1918–1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. – К.: НБУВ, 1998. – 335 с.
2. Петров Н. И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Николай Иванович Петров. – К., 1875–1879. – Вып. 1–3. – 683, CVII с.

3. Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии / Александр Лебедев. – Саратов, 1916. – Т. 1. – II, 472 с.
4. Грецькі рукописи у зібраннях Києва / упор. Євгеній Чернухін; ред. кол.: І. Шевченко (голова) та ін. – К.; Вашингтон, 2000. – 384 с.: рис.
5. Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог / Людмила Анатоліївна Гнатенко. – К.: НБУВ, 2003. – 193 с., 158 іл.
6. Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / Людмила Анатоліївна Гнатенко. – К.: НБУВ, 2007. – 265 с., 59 іл.
7. Иванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом / О. А. Иванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко. – К.: НБУВ, 2010. – 791 с.: іл.
8. Знаки писчей бумаги / собрал и издал Корнилий Я. Тромонин. – М., 1844. – 22, СХХХІ с.
9. Лихачев Н. П. Бумага и давнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. Альбом фолиантов / Николай Петрович Лихачев. – СПб., 1891. – Приложение. – 116 табл. с изображением бумажных водяных знаков.
10. Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков / Николай Петрович Лихачев. – СПб., 1899. – Ч. 1–3 + додатки.
11. Briquet C. M. Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600 / C. M. Briquet. – Leipzig, 1923. Vol. 1–4.
12. Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков; Альбом филиграней // Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. – Т. 1–3 / систематизировал по сюжетам и сост. указатель В. М. Загребин. – Л., 1982. – 422 с.
13. Мољин V.A., Traljič S. M. Vodení znakovi XIII i XIV vijeka (Watermarks of the 13-th and 14-th Centures) / V.A., Мољин, S.M Traljič. – Zagreb, 1957. – Vol. 1–3.

14. Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР (Огляд, опис, публікації) / склав М. В. Геппенер за участю М. П. Візира та Й. В. Шубинського. – К., 1969. – 152 с, 22 табл.

15. Гнатенко Л. А. Нові відомості про «Четью Мінею 1489 р.» (за результатами кодиколого-орфографічного дослідження) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2009. – Вип. 13. – С. 279–291.

16. Гнатенко Л. А. Графіко-орфографічна система «Четьї Мінеї 1489 року» // Українська мова. – К., 2010. – № 2. – С. 81–103.

17. Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (Для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР) / состав. Турилов А. А. Состав. Указ. Морозов Б. Н., Турилов А. А. – М., 1986. – 374 с.

18. Дополнения к «Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР». – М., 1986 / сост.: Н. А. Охотина, А. А. Турилов. – М., 1993. – 154 с.

Summary

In the article the author for the first time raises the issue of O. Lebedev dating ancient written monuments of different cultures and languages of the collection of CAM of KTA that do not have exactly dated codicological records. The author accentuates the necessity of a critical review of data represented in the archaeographic catalog of O. Lebedev (1916). It is noted that the scholars of the Institute of Manuscripts of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine have already specified the dating of Slavic Cyrillic Codes of the XIVth–XVIth centuries which serves as an example for the issue consideration.

Key words: O. Lebedev, archaeographic catalog, written monuments, code, Cyrillic Codes of XIVth–XVIth centuries, manuscript, date of writing.